

**ПАЛЕСТИНА В МІЖНАРОДНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ГРІ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ
(1914-1916 рр.)**

І. А. Осипович

АНОТАЦІЯ

Культурно-історичне значення Палестини для християнського світу впродовж століть було безперечним. Проблема вільного доступу паломників з усього світу до

© Осипович І. А., 2013

Святих місць Єрусалима та Віфлеєма посідала значне місце в зовнішньополітичній діяльності великих держав відносно Оттоманської імперії. Проте, лише на початку Першої світової війни поряд з цивілізаторською місією щодо Палестини з'явився підхід, обумовлений її стратегічним положенням. Вигідне розташування Палестини забезпечувало прохід до арабських територій Сирії, Месопотамії, Аравії, контроль над східним узбережжям Середземного моря, що стало актуальним у зв'язку із розпадом Османської імперії і можливістю для Англії та Франції розширити свій колоніальний простір. У роки війни Палестина стала важливим фактором у вирішенні дипломатичних завдань, які ставили перед собою найбільш зацікавлені в близькосхідному регіоні Англія, Франція та Російська імперія. Впродовж 1914-1916 рр. стосовно постоттоманського статусу Палестини була підписана низка міжнародних договорів, які визначили політичний розвиток регіону в майбутньому.

Ключові слова: Святі місця, листування Мак-Магона - Хусейна, угода Сайкса - Піко, Перша світова війна, міжнародний протекторат.

На початку ХХ ст. європейську дипломатію вкрай турбувало «східне питання», однією зі складових якого була Палестина, і великі держави всіляко намагалися встановити контроль над Оттоманською імперією, що розпадалася, або розділити її на сфери свого впливу. Розвиток «східного питання» залежав, таким чином, від Європи, і воно було нарешті остаточно вирішене після поразки Туреччини в Першій світовій війні. Міжнародне значення Палестини визначалося двома факторами: її релігійно-історичною цінністю та стратегічним положенням. Як Свята земля для трьох світових релігій, Палестина протягом століть приваблювала християнську Європу з точки зору вільного доступу до Святих місць Єрусалима та Віфлеєма, що у свою чергу перепліталася з політичними та економічними інтересами цих країн у регіоні.

На початку дискусії навколо проблеми Палестини позиції європейських держав визначалися досвідом, накопиченим ними протягом ХІХ ст., коли різні християнські конфесії боролися за права в церкві Гроба Господнього (найактивнішими суперниками в цьому контексті тут були Російська імперія і Франція). Однак, упродовж війни ця проблема перетворилася з чисто релігійного розбрату щодо прав на Святі місця в політичне питання, чке було складовою колоніальної боротьби за майбутнє володіння країною. Проблеми, пов'язані з розділом постоттоманського Близького Сходу, привертати особливу увагу французької та англійської дипломатії, і саме «всемогутній англо-французький дует» мав реальні шанси на колоніальні придбання в регіоні.

Джерельна основа статті представлена опублікованими документами з фондів Архіву зовнішньої політики Російської імперії [1], Царського й Тимчасового урядів [2]; офіційними публікаціями Державної канцелярії Його Величності стосовно англо-арабських і англо-сіоністських переговорів [3,4], зовнішньої політики відносно Палестини в роки війни та після її завершення [5]; спогадами політичних діячів [6,7]. Відомості щодо поствоєнного статусу Святих місць і власне Палестини, який став предметом низки угод між Англією, Францією та Російською імперією, містить збірка документів і матеріалів дослідника листування Мак-Магона - Хусейна Д. Л. Шевельова [8].

У процесі розгляду проблем міжнародних відносин на Близькому Сході в новий та новітній час доцільно виділяти дві численні групи історичних робіт: «традиційну» та «ревізовану». До «традиційного» напрямку належить більшість досліджень англійських, американських, ізраїльських, радянських і вітчизняних авторів. Саме «традиціоналісти» без необхідної перевірки схильні відтворювати оцінки попередників та використовувати штампи: «обман» і «зрада» британцями арабів, протиріччя між англійськими обіцянками арабам і євреям, відповідальність «подвійної» політики Великої Британії у роки війни за сучасну нестабільну ситуацію у відносинах Ізраїля з

арабськими країнами [9-13]. «Ревізована» історіографія з'явилася в 1950-х рр. на Заході та стала спробою стороннього спостереження за політичною боротьбою на Близькому Сході. Один із засновників цього напрямку – Е. Кедурі [14] – послідовно доводив непереконаливість підходів «традиційної» історіографії у трактовці сучасної близькосхідної політики. Представники «ревізованої» історіографії досліджують проблему Палестини, виходячи з сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів [15,16].

Мета статті – проаналізувати місце Палестини у колоніальних планах великих держав напередодні та в роки Першої світової війни, визначити стратегічні цілі в регіоні кожної з цих держав, охарактеризувати дипломатичну боротьбу відносно Палестини в 1914-1916 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють невеликий, проте насичений ключовими для визначення долі Палестини подіями відрізок часу. Нижня межа відповідає активізації у зв'язку з початком Першої світової війни англо-франко-російських переговорів відносно Константинополя і Проток, що, таким чином, включало й проблему палестинських Святих місць, а отже, і саму Палестину. Верхня межа визначена автором як рік, коли питання про майбутню долю Палестини перемістилося в площину англо-французьких колоніальних протиріч (таємні переговори англійців з арабами – листування Мак-Магона – Хусейна в 1915-1916 рр.), і було де-факто узгоджене після підписання угоди Сайкса-Піко.

Традиційна англійська історіографія стверджує, що Англія вступила у війну 1914-1918 рр., не маючи програми територіальної експансії та не прагнучи до розширення своїх колоніальних володінь, а намагалася лише зберегти те, що вже мала [17]. Проте, навіть не маючи офіційного плану відносно Близького й Середнього Сходу, вона з великою наполегливістю боролася за створення в цьому районі низки підвладних їй або державам, що знаходилися під її контролем, територій, які прикривали б підступи до Індії, забезпечували її морські комунікації тощо. На Близькому Сході знаходився один із трьох основних стратегічних центрів імперської оборони: Британські острови - Суец - Сінгапур. З 1869 р. Суец став найважливішою артерією британських комунікацій, через нього здійснювався зв'язок Великої Британії з її колоніями: Індією, Далеким Сходом, Австралією. Британські комунікації забезпечувалися ланцюгом військових баз: Гібралтар, Мальта, Кіпр, Порт-Саїд, Аден. Захист цих комунікацій, оборона Єгипту, Судану, Суєца, Адена і Перської затоки, використання військових баз Східного Середземномор'я, а також баз, прилеглих до Перської затоки, - проблеми, які завжди обумовлювали вектор британської зовнішньополітичної стратегії. Більш того, Англія цікавилася долею проток - Босфору, Мармурового моря, Дарданелл. Нарешті, через Малу Азію, Аравію та Месопотамію пролягала сухопутна дорога до Індії [18]. Не допустити панування якої-небудь сильної військової держави на цьому плацдармі було догмою британської зовнішньої політики в регіоні. Не випадково німецька програма будівництва великої залізничної колії Берлін - Багдад стала одним із вузлів англо-німецького суперництва на Сході. Початок війни не змінив ключових засад британської політики на Близькому Сході: охорона шляхів до Індії, що проходять через східну частину Середземного моря, зробила безумовним встановлення прямого або непрямого контролю над мусульманськими територіями, прилеглими до Перської затоки і Суецького каналу, а також над протоками Босфор і Дарданелли [19].

Франція вважала достатньою підставою для претензій на панування в Середземному морі свою гегемонію в континентальній Європі, географічне положення й близькість її колоній і залежних територій в Африці (Алжир, Туніс, Марокко). Франція раніше за всіх – у середині XVI ст. отримала право заступництва католицької церкви на Святій землі [20]. Проте французьке втручання в англійський колоніальний простір не представлялося можливим у Лондоні. 11 березня 1915 р. Сер Герберт

Семюел (1870-1963 рр., відомий англійський політичний діяч, майбутній перший Верховний комісар Палестини) заявив: «можливий французький протекторат над Палестиною порушує найголовніші лінії комунікацій Британської імперії. Тому ми не можемо допустити подібне, не дивлячись на наші теперішні дружні відносини з Францією» [21].

Російська дипломатія ще напередодні Першої світової війни визначила володіння Константинополем, протоками Босфор і Дарданелли, а також міжнародний протекторат над Палестиною як свою позицію відносно близькосхідної частини Османської імперії. Незабаром після початку війни імператор Микола II висловив наміри Російської імперії: «Для мене війна з Німеччиною та Австрією і союз із Францією та Англією - тільки один із засобів для досягнення мети: я хочу отримати Константинополь» [22].

Значними були капіталовкладення великих держав у Палестині: поряд з Імперським оттоманським банком, який мав відділення в Хайфі, Яффі, Єрусалимі, тут працював французький «Ліонський кредит», Англо-палестинський і Німецький палестинський банки, які забезпечували всі необхідні фінансові операції.

Обговорення майбутнього розподілу Азійської Туреччини розпочалося ще на стадії міжсоюзницьких таємних переговорів по Константинополю та Протоках. Восени 1913 р. російський міністр закордонних справ С. Д. Сазонов писав царю Миколі II: «Всі без виключення великі держави передбачають швидке розчленування Туреччини і тепер зайняті обґрунтуванням своїх політичних претензій у майбутньому розділі Малої Азії» [23]. 12 березня 1915 р. британський уряд через свого посла сера Джорджа Б'юкенена повідомив імператору, що після війни Росія може отримати Константинополь, якщо вона погодиться із розповсюдженням британської сфери впливу в Південній Персії на нейтральну зону, також визнає права Англії та Франції в Азійській Туреччині [24].

Слід звернути увагу, що на цьому етапі мапа постосманського Близького Сходу представлялася в традиційній історіографії як проект британської дипломатії, в який французькі та російські інтереси були включені з серйозними обмовками. Справді, під час війни стратегічні зусилля британських збройних сил були значною мірою зосереджені на Близькому Сході, де була сконцентрована приблизно третя частина імперських сухопутних сил - 900 тис. чол. Не дивлячись на те, що доля війни вирішувалася не на Близькому Сході, попри безперервні заклики французької сторони підсилити англійські збройні сили на Західному фронті, Велика Британія ніколи не послаблювала своєї військової присутності на Близькому Сході. Забігаючи наперед, слід зазначити, що до моменту закінчення війни Велика Британія в односторонньому порядку окупувала територію Месопотамії, Палестини та Сирії.

Однак, під час аналізу дипломатичних переговорів і листування між країнами-членами Антанти впродовж 1915-1916 рр. стає зрозумілим, що саме Франція виявляла найбільшу активність у перекроюванні карти Близького Сходу. Помічник начальника канцелярії російського Міністерства закордонних справ М. О. Базілі в телеграмі №1151 від 1(14).03.1915 р. повідомляв директору дипломатичної канцелярії при штабі верховного головнокомандувача князю М. О. Кудашеву: «будьте ласкаві довести до відома його імператорської величності...що уряд республіки (Франція)...бажає анексувати Сирію, включаючи область Олександретської затоки, і Кілікію до хребта Тавра» [25]. Про цей намір французької сторони доповідав ще раніше (16(29).01.1915 р.) російський посол у Парижі О. П. Ізвольський міністру С. Д. Сазонову в телеграмі №2: «Вважаю обов'язком попередити Вас...що у випадку розділу Туреччини Франція, ймовірно, вимагатиме для себе не тільки Сирійське узбережжя, але й Олександрету» [26].

На нашу думку, слід звернути увагу на той факт, що французький уряд під словом «Сирія» розумів також і Палестину, а це суперечило попереднім домовленостям щодо

неї як території, «на якій неможливе панування будь-якої однієї європейської держави» [27]. Ми вважаємо, що справа полягала не тільки в проблемі протекції Святих місць, відносно яких Російська імперія наполягала на «більш уважному обговоренні» [28], а в тому, що британський Форін офіс всупереч французьким і російським планам мав своє бачення майбутнього Палестини, виходячи з переговорів із сіоністськими лідерами та дотримання обіцянок арабам у реалізації метаідеї халіфату. Зокрема в пам'ятній записці британського посольства в Петрограді російському міністру С. Д. Сазонову від 20.03.1915 р. йшлося про те, що «уряд Його Величності вважає передчасним обговорювати питання про можливість поділу між державами Месопотамії, Сирії, Палестини... доки не буде вирішено питання про можливу мусульманську державу» [29].

Англо-хіджаські відносини (Хіджас – провінція Порти на заході Аравії, з виходом до Червоного моря, територією якої проходила єдина сухопутна дорога до Ємену та знаходилися святі для мусульман міста Мекка й Медина) [30] почалися в 1915 р. з ініціативи шерифа Мекки Хусейна аль-Хашімі, та були підтримані й санкціоновані від 24.09.1914 р. тодішнім британським представником у Каїрі Г. Г. Кітчнером (1850-1916 рр.). Розвиток контактів з Меккою представлявся корисним для Британії з точки зору встановлення домінування в Червоному морі та зміцнення його в Аравії. У грудні 1914 р. посаду британського Верховного комісара в Єгипті зайняв сер А. Г. Мак-Магон [31], який особисто вів письмові переговори з Хусейном. Упродовж липня 1915 – березня 1916 р. вони обмінялися десятьма листами [32] та досягли наступних домовленостей:

1. Велика Британія визнає та підтримує незалежність арабів Аравії, за виключенням Адена (лист 1), районів Мерсіни та Адани (листи 5,6), а також частин Сирії, розташованих на захід від Дамаску, Хомса, Хами, Алеппо (лист 4).

2. Велика Британія зобов'язувалася охороняти Святі місця від агресії, а також сприяти встановленню прийнятних форм правління в області арабської незалежності (лист 4).

3. Шериф Мекки Хусейн, у свою чергу, від імені всіх арабів брав зобов'язання поважати умови договорів Англії з арабськими правителями (листи 1-3).

Необхідно звернути увагу на той факт, що Палестина не була предметом переговорів Великої Британії з арабами: відповідно до оттоманського адміністративно-територіального поділу, північна частина Палестини належала до вілайету Бейрут, можлива включеність якого до Арабського халіфату мала узгоджуватися в майбутньому, а південна – до незалежного санджаку Єрусалим. Тому претензії арабської сторони після проголошення декларації Бальфура в 1917 р., що буцімто Англія підтримує процес єврейського державотворення на території, яку раніше обіцяла включити в межі Арабського халіфату, - безпідставні. Крім того, араби не представляли собою дипломатичного партнера, з яким можна вирішувати проблему контролю й захисту Святих місць. Листування Мак-Магона – Хусейна скоріше вирішувало внутрішню задачу Британської колоніальної імперії: спокій мусульман Індії та ліквідація загрози на Суецькому каналі. Питання ж про статус Святих місць Палестини, де були зосереджені інтереси всіх воюючих християнських держав, вимагав додаткових домовленостей, які були досягнуті в угоді Сайкса-Піко-Сазонова, більш відомій як угода Сайкса-Піко.

У період між 5-8 (18-21).02.1916 р. в МЗС Російської імперії було отримано телеграми від російських послів у Франції (О. П. Извольський) та Великій Британії (граф О. К. Бенкендорф) про приїзд до Петрограду колишнього французького генерального консула в Бейруті Жоржа Піко та офіцера британської армії, колишнього військового агента в Константинополі пана Марка Сайкса, яким «було доручено вести в Лондоні переговори з питання про халіфат і незалежність арабської держави» [33]. У

ході переговорів між Великою Британією, Францією та Російською імперією було вирішено встановити «міжнародний контроль над особливою автономною провінцією Палестина» [34]. На нашу думку, під «особливою автономною провінцією Палестина» малися на увазі виключно Святі для християнства місця, саме на них і мав розповсюджуватися міжнародний протекторат, і цього було достатньо для російської сторони, уряд якої погоджувався на «будь-який проект, що забезпечить усім православним установам у Святій Землі вільне відправлення свого культу» [35]. Відносно ж решти Палестини – не виключалося її потрапляння у сферу французьких або англійських інтересів».

Саме в період перебування місії Сайкса в Петрограді британська сторона повідомила міністру С. Д. Сазонову, що «якщо в результаті війни Палестина потрапить у сферу французьких і великобританських інтересів, французький та великобританський уряди не забудуть прийняти до уваги історичні інтереси єврейства в цій країні» [36]. Більш того, наголошувалося, що єдина мета уряду Його Величності - «дійти будь-якої згоди, достатньо привабливої для більшості євреїв, що полегшило би укладення угоди, яка забезпечуватиме єврейську підтримку» [37]. Необхідно нагадати, що не дивлячись на те, що євреї, які приїздили до Палестини протягом перших хвиль сіоністської імміграції (1882-1903 рр., 1904-1914 рр.), знаходилися під захистом консульств країн виходу, Велика Британія завжди особливо опікувалася іудеями Палестини. Поряд з причинами політичного й економічного характеру цьому сприяла, на думку багатьох дослідників, есхатологічна традиція Англіканської церкви, складовою якої була ідея відродження євреїв у Святій землі [38]. Можливо, саме ця ідея в контексті англо-французького суперництва в Близькосхідному регіоні спричинила проголошення Англією декларації Бальфура в 1917 р. [39], що ознаменувало собою остаточний перехід Святої землі у виключно британський колоніальний простір.

До Першої світової війни Палестина представляла інтерес для великих держав з виключно релігійної точки зору, проте, у політиці відносно Святої землі поєднувалися як політичні, так і цивілізаторські цілі. В кінці XIX ст. особливу роль відіграло проникнення Німеччини в цей регіон і протистояння їй Англії та Франції, а також боротьба Великої Британії з Францією. Заохочення християнськими державами діяльності церковних, місіонерських, дослідницьких установ стало новим етапом суперництва за Святі місця. І якщо до 1914 р. великі держави знаходили в Палестині дві сфери застосування своїх сил: торгівля і захист немусульманського населення, то з початком війни для ключових акторів міжнародних відносин на Близькому Сході стала очевидною стратегічна складова Палестини, що полягала в її виключно вигідному розташуванні, яке забезпечувало прохід до арабських територій Сирії, Месопотамії, Аравії, контроль над східним узбережжям Середземного моря (порти в Яффі та Хайфі, гавані Акки і Гази). Недостатньо розвинена в господарчому плані, Палестина стала в роки війни важливим чинником у вирішенні дипломатичних завдань, які ставили перед собою найбільш зацікавлені в близькосхідному регіоні Англія, Франція, Російська імперія. Упродовж 1914-1916 рр. щодо постоттоманського статусу Палестини була підписана низка міжнародних договорів, які визначили політичний розвиток регіону в майбутньому.

РЕЗЮМЕ

В статті проведено аналіз міста Палестини в колоніальних планах великих держав накануне и в годы Первой мировой войны, определены стратегические цели в регионе каждого из этих государств, дана характеристика дипломатической борьбы относительно Палестини в 1914-1916 гг.

Ключевые слова: Святые места, переписка Мак-Магона – Хусейна, соглашение Сайкса – Пико, Первая мировая война, международный протекторат.

SUMMARY

The article presents the analysis of Palestine's place in the colonial plans of the great powers on the eve and during the World War I, it is identified the strategic objectives each of these states in the region, finally the characteristic of the diplomatic struggle concerning Palestine in 1914-1916 is made in this article.

Key words: Holy Places, Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sheriff Hussein, Sykes - Picot Agreement, World War I, an international protectorate.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел / Под. ред. Е. А. Адамова. – М.: Литиздат НКВД, 1924. – 383 с.
2. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг. / Под ред. проф. А. С. Ерусалимского – Серия 2. 1900-1913. – Т. 20. 1912-1913. – М.: Госполитиздат, 1940. – 520 с.
3. Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sherif Hussein of Mecca. – Parliamentary papers. - L.: His Majesty's Stationery Office, 1939. – [Cmd. 5457]. – 347 p.
4. Palestine. Correspondence with the Palestine Arab delegation and the Zionist organization. Presented to Parliament by Command of His Majesty. June, 1922. – L.: His Majesty's Stationery Office, 1922. – [Cmd. 1700] – 31 p.
5. Great Britian and Palestine 1915-1936. – L.: The Royal Institute of International Affairs, N.-Y.: Oxford University Press, 1937. – 111 p.
6. Берти, Лорд. За кулисами Антанты: Дневник британского посла в Париже, 1914-1919 / Пер. и примеч. Е. С. Берловича. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – 232 с.
7. Bentwich N. Palestine of the Jews. Past, Present and Future. – L.: Benn, 1946. – 302 p.
8. Переписка Мак-Магона – Хусейна 1915-1916 гг. и вопрос о Палестине: Документы и материалы / Предисл., вступит. ст., комментарии, перевод Д. Л. Шевелева. – М.: РОССПЭН, 2008. – 216 с.
9. Дмитриев Е. Палестинский узел (к вопросу об урегулировании палестинской проблемы). – М.: Международные отношения, 1986. – 304 с.
10. Лисовой Н. Н. Русское духовное и политическое присутствие в Святой земле и на Ближнем Востоке в XIX – начале XX в. – М.: «Индрик», 2006. – 510 с.
11. Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. – М.: Изд-во соц-эк. лит-ры, 1958. – 592 с.
12. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939). – М.: Изд-во ИМО, 1962. – 411 с.
13. Antonius G. The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement. – L.: Hamish Hamilton, 1945. – 470 p.
14. Kedourie E. In the Anglo-Arab Labirinth. The McMahon – Hussayn Correspondence and its Interpretations 1914 – 1939 / Elie Kedourie. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1976. – 330 p.
15. Бартадь И. Иерусалим в веках: в 10 ч. – Ч. 9. Иерусалим в конце Османской эпохи: между обновлением и застоєм / Израэль Бартадь; пер. с иврита М. Буман, С. Соломоник, Б. Дымарского. – Тель-Авив: Открытый университет. Израиль, 1998. – 197 с.
16. Cohen M. J. The Origins and Evolution of the Arab-Zionist Conflict. – Berkeley: Univ. of Calif. press, 1987. – 183 p.
17. Берти, Лорд. Зазн. праця. – С.127.

18. Трухановский В. Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939). – М.: Изд-во ИМО, 1962. – С. 91.
19. Трухановский В. Г. Новейшая история Англии. – М.: Изд-во соц-эк. лит-ры, 1958. – С. 118.
20. Барталь И. Зазн. праця. – С. 98.
21. Cohen M. J. Зазн. праця. – Р. 79.
22. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг. / Под ред. проф. А. С. Ерусалимского – Серия 2. 1900-1913. – Т. 20. 1912-1913. – М.: Госполитиздат, 1940. – С. 389.
23. Там само. – С. 386.
24. Great Britain and Palestine 1915-1936. – L.: The Royal Institute of International Affairs, N.-Y.: Oxford University Press, 1937. – Р. 54.
25. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел / Под. ред. Е. А. Адамова. – М.: Литиздат НКВД, 1924. – С. 127.
26. Там само. – С. 113.
27. Там само. – С. 107.
28. Там само. – С. 129.
29. Там само. – С. 130.
30. Дмитриев Е. Зазн. праця. – С. 50.
31. Kedourie E. Зазн. праця. – Р. 200.
32. Переписка Мак-Магона – Хусейна 1915-1916 гг. и вопрос о Палестине: Документы и материалы / Предисл., вступит. ст., комментарии, перевод Д. Л. Шевелева. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 106-132; Correspondence between Sir Henry McMahon and the Sherif Hussein of Mecca. – Parliamentary papers. - L.: His Majesty's Stationery Office, 1939. – Р. 76-98.
33. Раздел Азиатской Турции. По секретным документам бывшего министерства иностранных дел / Под. ред. Е. А. Адамова. – М.: Литиздат НКВД, 1924. – С. 152.
34. Там само. – С. 160.
35. Там само. – С.163.
36. Там само. – С.162.
37. Antonius G. Зазн. праця. – Р. 248.
38. Лисовой Н. Н. Зазн. праця. – С. 307.
39. Bentwich N. Зазн. праця. – Р. 1-17.